Міністерство освіти України
Кіровоградський державний педагогічний інститут
ім. В. К. Винниченка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том X

Кіровоград-1995

Міністерство освіти України
Кіровоградський державний педагогічний інститут
ім. В. К. Винниченка

65-РІЧЧЮ ПЕДІНСТИТУТУ ПРИСВЯЧУЮТЬСЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том X

Кіровоград-1995

ЗМІСТ

Є. К. Марчук. Колективу Кіровоградського державного педагогічного інституту імені В. К. Винниченка.

С. Є. Поляруш. Роки зростання і змужніння інституту.

С. П. Величко. Психолого-педагогічні фактори підвищення ефективності наукової творчості майбутніх учителів.

В. О. Горпинич. Правопис прикметників від географічних назв в українській мові.

В. Г. Грінченко. «Куркульське питання» в Україні у роки непу.

Л. Г. Дротянко, Г. П. Стежко. Проблема детермінації в математичному моделюванні.

Г. М. Загідулліна. Роль Б. Дізраелі в розвитку англійської консервативної ідеології XIX століття.

П. В. Лушин. Особистісне змінювання як механізм психологічної допомоги.

В. П. Марко. Драма людини в чужомовному середовищі.

С. Г. Мельничук. Суть естетичної культури вчителя.

А. Я. Розенберг. Проблема виховання ідеалу і критерії вихованості.

В. О. Романов. Напрями неперервності та границі векторних мір.

Ю. П. Сурмін. Закономірності сучасної громадської думки.

О. М. Царенко. Фундаментальні фізичні ідеї класичної механіки.

Т. Ф. Цигульська. Теоретичні основи Гештальт терапії.

В. Г. ГРІНЧЕНКО,
кандидат історичних наук.

«КУРКУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В УКРАЇНІ У РОКИ НЕПУ

Вивчення процесів, які проходили на селі в роки нової економічної політики, завжди було предметом особливого інтересу істориків. І в наш час, в умовах переосмислення історичного досвіду, увага до цієї проблеми не спадає. Це пояснюється бажанням детальніше розібратися у тих складних явищах, якими характеризується історія перших десятиліть радянського періоду.

В цьому плані цікавим є питання про куркуля в українському доколгоспному селі. Кого було прийнято тоді вважати куркулем? Де проходила межа між ним і середняком? Яка політика була вироблена відносно куркульства? В даній статті поставлене завдання в сучасних позицій на конкретних фактах висвітлити деякі матеріали, які розкривають відношення вищого партійно-державного керівництва України до визначення цієї соціальної верстви і ставлення до неї в середині 20-х років — час найвищого піднесення непу.

Соціальна структура українського села мала свою специфіку. Відповідно і процеси адаптації українського селянства до Радянської влади в порівнянні з російським селянством мали свої особливості. Це проявилось вже в роки громадянської війни. Своєрідність аграрних відносин на Україні полягала, зокрема, у великій питомій вазі середнього селянства. Якщо по європейській Росії середняки на 1917 р. становили близько 20% усіх селянських господарств, то на Україні їх було до 30%. Відповідно і опір більшовицьким нововведенням, що суперечили інтересам заможнього селянства, був на Україні більш активним і тривалим, бо інстинкт власника у селянина був більш розвинутий.

Український середняк був заможніший від російського, але при цьому він все ж не був куркулем, а залишався середняком, бо жив працею своєю і своєї сім'ї, нікого не експлуатуючи. Рівень достатку в українському селі взагалі був вищий, ніж у російському. Підходи ж у представників радянських органів в часи «воєнного комунізму» були досить уніфікованими. Проводячи на селі аграрну, продовольчу політику, вони

при визначенні куркуля користувалися, як правило, не критерієм використання найманої праці, а більше майновим фактором. Тому при здійсненні продрозверстки багатьох селян вважали куркулями лише на основі їх заможності. Така позиція не мала реальних підстав і значно ускладнювала хід громадянської війни на Україні.

До середини 20-х рр. на селі стали відчуватись перші результати непу. Докорінно змінювалось співвідношення соціальних груп селянства України. Порівняно з дореволюційним періодом значно збільшився процент середняцьких господарств і зменшилась кількість господарств бідняків і куркульства.

Для підтримки і закріплення свого впливу на селянство в нових економічних умовах КП(б)У необхідно було виробити правильну політику по відношенню до цих соціальних груп. Існувала необхідність переглянути окремі положення своєї політики на селі, усунути наявні помилки і не на словах, а на ділі встановити союз незаможників і середняків.

Здійснювалось це дуже не просто. Ще зберігались рецидиви «воєнно-комуністичної» психології у багатьох сільських комуністів, селян-незаможників, які не так давно проводили на селі «аграрну революцію». Їм важко було зрозуміти, що нова політика не є маневром, що вона «всерйоз і надовго». Подібні настрої існували і у деяких керівників різних рангів, яким багато чого було неясно в новій обстановці. Одним з найбільш важких для них стало питання про куркуля. Справа в тому, що на загальному фоні підйому сільського господарства особливо помітним стало збільшення заможної частини трудових середняцьких господарств. Вони виділялись із загальної маси селянства більшою кількістю інвентаря, обробляли свій наділ сільськогосподарськими машинами, використовували короткочасну найману працю. Виникало питання: чи не призведе господарське піднесення села до посилення куркульства і кого вважати куркулем в нових умовах? Місцеві партійні кадри часто не могли розібратись, кого вважати куркулем, а кого — трудівником, і зараховували до куркульського прошарку значну частину середняків. Запровадження непу диктувало необхідність внести значні корективи у визначення різних верств селянства.

Дискусія в загальносоюзній газеті «Беднота» в першій половині 1924 р. підтвердила наявність куркуля на селі, вказала на складність і необхідність диференційованого підходу до селянських господарств при визначенні куркульського прошарку; виявила основні критерії, які необхідно при цьому враховувати, дала партійному і радянському керівництву напередодні XIII з'їзду РКП(б) цінний матеріал для вироблення

політики і відповідних рекомендацій місцевим партійним організаціям.

Однак, в резолюціях XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) були відсутні критерії для визначення куркуля. В жовтні 1924 р. на пленумі ЦК РКП(б) це питання постало знову. Виступаючий з доповіддю «Чергові завдання роботи на селі» В. М. Молотов визнав, що питання про куркульство зі сторони партії далеко ще не зустрічає одностайної оцінки, і до куркульства іноді відносять значний процент сільського населення. Однак, ні аналізу причин цього, ні відповіді на питання, кого вважати куркулем, Молотов так і не дав.

Виступаючий на пленумі із співдоповіддю нарком землеробства РРФСР О. П. Смирнов говорив про відсутність ясності в розумінні, що ховається за популярним виразом «куркульство». На його думку, якого-небудь значного росту куркульського прошарку і тим більше перетворення його в соціально небезпечну силу ще не існувало. Він прийшов до висновку, що боротьбу з експлуатацією не можна вести руйнуючи міцне господарство, бо це буде руйнуванням виробництва без компенсації в будь-якому іншому місці. О. П. Смирнов також не вніс на пленумі конкретних пропозицій з питання, «кого вважати куркулем». До його остаточного вирішення він закликав проявити обережність по відношенню до «міцних селян», що становлять середняцький прошарок села.

Нарком землеробства УРСР І. Є. Клименко у своєму виступі на пленумі підкреслював, що диференціація в сільському господарстві України відчувається сильніше, ніж в інших районах Союзу, і, що група селян, яка робила революцію, зараз тяжко піднімається на ноги або зовсім не піднімається. Він говорив також, що на Україні в політиці з сільського господарства поставлене завдання допомогти піднятись на ноги незаможнику і середняку. Але зі сторони незаможників не завжди знаходиться розуміння, вони вважають, що допомога надається куркулеві. Саме ж поняття куркуля встановити складно, воно розмите в різних економічних районах.

І на цьому пленумі ясності в питанні визначення і вироблення єдиної тактики по відношенню до куркуля досягти не вдалося. Але питання з порядку денного не було знято. Його актуальність не могли ігнорувати як в центрі, так і на місцях. «...Багато товаришів не довіряють нашому селу і розширено тлумачать поняття про куркуля», — писав нарком землеробства України І. Є. Клименко в листопаді 1924 р. Через місяць, у грудні 1924 р., на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі він висловився таким чином: «У нас така ворожа атмосфера навколо господаря, який добре господарює, який став на ноги, що його лають куркулем і дуже часто пов-

ністю ігнорують. Та невже ми ставимо перед собою завдання, щоб усіх зробити білоштанниками, щоб всіх зробити бідняками... Адже наше основне завдання зводиться до того, щоб всі стали багатими».

Цікаво порівняти останню цитату з широко відомою фразою М. І. Бухаріна, сказаною ним через кілька місяців у квітні 1925 р.: «Загалом і в цілому селянству, всім його верствам слід сказати: збагачуйтесь, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Тільки ідіоти можуть говорити, що у нас завжди повинна бути біднота, ми тепер повинні вести таку політику, в результаті якої у нас біднота зникла б».

Не можна не відмітити, що ці висловлювання подібні між собою. І хоча М. І. Бухарін говорив за «все селянство», всі його верстви, що можна розцінити і як сприяння куркульству, а І. Є. Клименко в даному випадку мав на увазі, скоріше всього, середняка, але суть практично та ж.

Таким чином бачимо близькість в питаннях щодо відношення до заможного селянства українського державно-партійного керівництва (точніше його частини) до поглядів Бухаріна і його однодумців. Це була не якась принципова «ліберальна» поступка куркулеві. В питаннях стратегічної політики на селі серед тогочасного керівництва принципових незгод не спостерігалось — всі вбачали в куркулеві «класового ворога». Відмінності були щодо тактичних підходів. І коли Бухарін та його прибічники апелювали не просто до заможного селянина, а до «класового ворога», то пояснювали це інтересами піднесення виробництва.

При цьому Бухарін підкреслював безпідставність побоювань, що куркуль за таких сприятливих умов створить клас «нових планів». Він зазначав: «... і заможне селянство треба розвивати для того, щоб допомагати бідноті і середняку. ... Можуть з'явитися диваки, які запропонували б оголосити селянській буржуазії «варфоломіївську ніч», і вони могли б доводити, що це повністю відповідає класовій лінії і повністю здійсненне. Але одна біда: це було б у вищій мірі безглуздо. Нам цього зовсім не треба робити. Ми б від цього рівно нічого не виграли, а програли б дуже багато. Ми віддаємо перевагу тому, щоб дозволити буржуазному селянину розвивати його господарство, але брати з нього будемо значно більше, ніж беремо з середняка. Одержані від нього кошти ми будемо давати у формі кредитування середняцьким організаціям або в якійсь формі бідноті й батракам. Подібне бачимо і в поглядах українського керівництва. В доповіді наркомзема України на січневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У знаходимо: «Ніякої небезпеки немає в тому, що економічно куркуль буде відігравати ту роль, яку він відігравав до революції... За

правильної політики нашого НКФ (наркомату фінансів — В. Г.) небезпека цілком виключена». Або інші його слова: «Звичайно, і з куркулем, і з лихварем можна боротись тільки шляхом податкової політики і створення нашої міцної кредитної кооперації».

Все зазначене вище не виключає однак тих суперечностей, які існували на Україні «знизу» і «доверху» навколо «куркульського питання». На місцях настрої на «боротьбу з куркулями» у деяких селян-незаможників і сільських комуністів доходили іноді до злочинних крайнощів.

Так в одному із сіл Прилуцького округу незаможники, відібравши землю у куркулів через райсудземкомісію, засіяли її, а коли наступна інстанція повернула землю куркулям, і ті зібрали урожай, незаможники замість того, щоб відновити свої права на землю і одержати відшкодування своїх збитків через відповідні організації, вдалися до підпалу і спалили 14 куркульських господарств.

Був і взагалі виключний випадок. 27 грудня 1924 р. на політбюро ЦК КП(б)У стояло питання з таким формулюванням: «Полтавська справа про вбивство комуністами селянської сім'ї». В Полтавській губернії, в Шишацькому районі нібито «з почуття класової помсти» була вирізана сім'я куркуля з восьми чоловік, разом з дітьми. В цій справі брали участь декілька комуністів, а секретар партосередку після арешту злочинців написав записку властям, в якій погрожував перерізати ще декілька куркулів, якщо в тюрмі будуть «мучити» арештованих. Можна собі уявити, як ці «комуністи» залякували селян і якими методами проводили свою роботу.

В лютому 1925 р. в закритому листі ЦК КП(б)У партосередкам на місцях, підписаному секретарями ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінгом і І. Є. Клименком, де повідомлялось про ці факти, рішуче засуджувались також «бандитсько-кримінальні способи боротьби..., що найгіршим чином дискредитували комнезами і Радянську владу», висувалась вимога «покінчити із залишками «червоного бандитизму», в який вдаряються комуністи, прикриваючи свої кримінальні дії нібито революційними прагненнями».

В січні 1925 р. питання про куркуля постало в центрі уваги на пленумі ЦК КП(б)У, який було присвячено політиці партії на селі. Це надзвичайно важливе питання викликало велику дискусію. Існували серйозні розбіжності і багато відтінків думок в питаннях соціальної диференціації села, відношення до середняка і так званої «куркульської небезпеки».

Основному доповідачеві — наркому землеробства І. Є. Клименку довелось відбивати закиди на свою адресу з боку співдоповідача О. Г. Шляхтера і деяких інших виступаючих в то-

му, що він нібито приховує куркуля і неправильно характеризує соціальні процеси на селі. Навіть прозвучала фраза про те, що «куркульська точка зору Клименка повинна бути відкинута».

На основі аналізу статистичних даних І. Є. Клименко зробив висновок, що зараз «у нас село типово бідняцько-середняцьке». З його тез випливало, що яскраво виражений куркульський характер мали в середньому на Україні 5—7% господарств, а в більш землезабезпечених степових районах — 10—12%.

В той же час О. Г. Шліхтер, оперуючи своїми матеріалами, стверджував, що «в даному випадку ми маємо процес росту господарств, що збагачуються, а не тих, що осереднячуються. Така картина нового села, яку т. Клименко прикриває скромним фіговим листочком нібито госпюдарського ухилу до осереднячування селянства». О. Г. Шліхтер закликав будувати сільськогосподарську політику, не забуваючи про наявність куркуля на селі і «не пригощати нас запевненнями... що мова йде, власне кажучи, про середняцьке господарство...».

І. Є. Клименко аргументовано заперечував О. Г. Шліхтеру, який, за його словами, «всю увагу спрямовує на незаможників і не помічає, що відбувається в дійсності, які складні і важливі господарські процеси проходять на селі...» На питання про те, наскільки велика куркульська небезпека, він відповів своїм опонентам: «Якщо ми будемо вести політику тов. Шліхтера то куркуль небезпечний. ...Треба союз робітничого класу з селянством розуміти не як союз робітничого класу з незаможником, а з селянством як таким. Оскільки у нас село бідняцько-середняцьке... і оскільки у нас буде правильна політика, настільки куркуль для нас не буде небезпечним. Якщо ж ми будемо в цьому відношенні орієнтуватись виключно на незаможника, ігноруючи середняка... звичайно, незаможники з середняками переб'ються. Спайки не буде. Питання не в тому, прихований, применшений чи недооцінений куркуль; небезпека в тій політиці, яку рекомендує тов. Шліхтер».

В результаті тривалої дискусії учасники пленуму досягли компромісу, і позиція І. Є. Клименка (а він фактично виражав позицію політбюро ЦК КП(б) У) була підтримана більшістю. В резолюції пленуму «Про політику на селі» була намічена лінія на «міцний союз незаможників і середняків».

Таким чином, пленум визнавав наявність «куркульської небезпеки», але вбачав її не в тому, що на селі існував певний процент куркульства, а в тому, наскільки правильна політика буде вестись відносно середняка.

Пленум в деякій мірі висвітив і питання, кого вважати куркулем, прийнявши запропоноване комісією пленуму визначен-

токольною постановою. Це визначення не потрапило в масову пресу, а було потім опубліковано в згаданому нами вище закритому листі ЦК КП(б)У «Про роботу на селі».

«Основна ознака куркуля, на відміну від середняка, — говорилось у ньому, — полягає в тому, що крім сільського господарства куркуль займається різними торговими справами, лихварством, підрядами, поставками... використовує найману працю, експлуатацію крупних сільгоспмашин і т. ін. Отже, куркуль наживається не тільки за рахунок своєї робочої сили, але й за рахунок своїх капіталів, за рахунок вижимання соків з інших.

Газом з тим можна намітити три основних типи куркуля:

Перший — такий, що не веде сільського господарства, або веде з незначним посівом і худобою і живе за рахунок одного або кількох з вище зазначених джерел.

Другий — такий, що веде середнє селянське господарство, але при цьому має додаткові прибутки такого ж характеру.

Третій, — такий, що має крупне сільське господарство, переважно з арендованою землею, з великою кількістю худоби і з використанням найманих робітників».

Слід відмітити, що на загальносоюзному рівні в цей період прямого і чіткого визначення куркуля так і не було дано. Дискусія про куркуля продовжувалась до XIV партконференції (квітень 1925), коли прийняті за пропозицією О. І. Рикова рішення принципово змінили сам підхід до проблеми. Він висловився проти протиставлення заможного, багатого селянина куркулеві, оскільки «точної грані тут провести неможливо». Шлях вирішення заплутаного питання О. І. Риков вбачав у використанні приватного капіталу в інтересах соціалістичного будівництва і вважав помилковою і шкідливою вимогу частини сільських комуністів «давити» куркуля. Він наполягав на тому, щоб в умовах, що склалися, головне завдання полягало в прийнятті рішучих заходів по зміцненню і розвитку кооперації, яка, використовуючи засоби зростаючого шару буржуазії, дозволила б селу через певний час увійти «в загальну систему всього радянсько-господарського будівництва».

XIV партійна конференція в своїй резолюції «Про кооперацію», а також III з'їзд Рад (травень 1925 р.) підтримали пропозиції О. І. Рикова. Рішення партконференції і з'їзду стали останніми рішеннями, які сприяли поглибленню непу на селі. Вони були спрямовані на нарощування сільськогосподарського виробництва (в першу чергу, його товарної частини) чого гостро потребувала країна у зв'язку з бурним ростом промислового виробництва і внесли суттєві зміни в законодавство з питань найму робочої сили, аренди землі, оподаткуван-

ня; кооперування. На жаль ці рішення не отримали надалі свого розвитку.

Розмитість критерія капіталістичної експлуатації в сільському господарстві країни створювала передумови для різного роду політичних спекуляцій. Це допомогло сталінському керівництву в кінці 20-х років знайти «козла відпущення» за всі прорахунки в господарському розвитку країни, перш за все в сільському господарстві. Ним був названий куркуль. Питання про куркуля до кінця 20-х років перетворилось з теоретичного в практичне, і ця категорія селянства була піддана всіляким репресіям.

В нашому сьогоденні ми, з певною долею умовності, можемо спостерігати аналоги тих часів. Відомо, як непросто йдуть на селі нові ринкові процеси. Нерідкими є факти прямо таки ворожого відношення деяких сільчан або представників керівних органів до жителів села, які перейшли на нові методи господарювання. Сімейні фермерські господарства у свідомості пересічного громадянина ще досить часто сприймаються як «куркульські». Цей усталений негативний стереотип увійшов в кров і плоть не одного вже покоління з лозунгом «розкуркулювання». Він тяжіє над багатьма і сьогодні, гальмуючи розвиток прогресивних форм господарювання, які, як ми нарешті зрозуміли з нашого гіркого досвіду «розселянювання», немислимі без того, щоб кожен сільський трудівник реально володів і розпоряджався плодами своєї праці.

Відповідальні за випуск **С. Г. Мельничук і В. А. Василенко.**

Редактор **В. К. Романцевич.**

Технічний редактор **О. О. Іванова.**

Коректор **Л. І. Коваленко.**

Тираж 100 примірників.